

Var och när föddes Christopher Polhem?

Av **Michael Lindgren**

(Detta vetenskapliga kåseri publicerades första gången i **Gotlands Allehanda** den 23 december 1993.)

En liknande rubrik kunde ni gotlänningar läsa tisdagen den 12 april 1910 i denna tidning - **Gotlands Allehanda**. Det var fråga om en artikel av Emil Nyberg som resonerade kring denna fråga, en fråga som faktiskt med säkerhet ännu inte kan besvaras.

Christopher Polhem, vem var det, kanske någon läsare undrar. En kort beskrivning skulle kunna vara - att han var en svensk Leonardo da Vinci, med den stora skillnaden att han inte kunde måla. Men som uppfinnare var dessa män mycket lika, fast flera decennier och mil skilde dem åt. De brydde sig inte mycket om vad som var känt och fanns, utan gick sina egna vägar, obundna av traditioner, böcker och regler. Polhem har kallats "Den svenska mekanikens fader", "Den Nordiske Daedalus" och liknande fina titlar och det var just som uppfinnare, ofta med häpnadsväckande radikala lösningar, och som gruvmekaniker och tekniker som han blev berömd. Som entreprenör och innovatör var han en mästare. Vi har honom på våra 500-kronors sedlar, med Falu koppargruva intill. Som vi skall se nedan levde han nog mellan åren 1661 och 1751, då han avled i Stockholm. Den mesta tiden levde han på fastlandet, verksam just i Falu koppargruva som "Konstmästare", d v s ansvarig för gruvmaskinerna - mäktiga pumpar och hissanordningar, samt tillbringade en stor del av sitt långa liv i Stjersund i södra Dalarna.

I Stjersund byggde han upp en märkvärdig fabriksanläggning där listigt konstruerade maskiner hjälpte människor att kvickt göra det monotona fabriksarbetet. Man tillverkade allehanda varor i metall - spik, lås, klockor, tallrikar mm. Alla maskiner var vattendrivna, ty Polhem kom med tiden till insikten att - "wattudriften behöfver ej maat och löön som människor." Med sådana idéer och maskiner var han långt långt före sin tid och vi kan närmast likna honom vid en Henry Ford av 1700-talssnitt. Han startade bruket år 1699 och lämnade det år 1735 då hans älskade hustru Maria dog, varpå han tillbringade sina sista år i huvudstaden. Inte i vila – ånej - tvärtom! Ett av de större projekten, hans sista, blev den stora slussen i Stockholm, vilken fullbordades av hans son Gabriel, samt en väldig massa arbetare och maskiner förstås. Polhem gjorde så mycket annat också - han startade Sveriges första vetenskapliga samfund, låg bakom Sveriges första tekniska tidskrift - "Daedalus Hyperboreus", skrev mängder av artiklar om allt från barnavård och hälsokost till nationalekonomi och astronomi, etc. etc.. Av konungen belönades han med

tjänster och fina titlar som Directeur öfwer Bergsmechaniken, Commerceråd samt Kommendör af Nordstjerneorden. Egentligen hette han Polhammar, men bytte namn år 1716 då han adlades till Polhem. Men, vänta nu, det var inte alls detta vi skulle prata om.

I Visby står en staty av Polhem, gotlandssonen. Men föddes han då inte på Gotland? Man skulle kunna svara jovisst. Det kan dock vara av intresse att berätta något om oklarheterna kring detta. Problemet är att inga verkliga bevis för var och när Polhem föddes finns kvar. Så här ligger det till.

Det enda vi säkerhet vet är att Christopher Polhem själv skrev, på sin ålders höst - "Ao 1661. den 18 Dec: är jag född i Visby på Gottland." När detta skrevs var han ca 79 år gammal. Dessförinnan, år 1733, vid 72 års ålder, minns han ej så tydligt detaljerna kring sin barndom och uppger inte något födelsedatum. I den tredje av dessa kortfattade levnadsteckningar står det - "Han skall vara född åhr 1661 wijd slutet af åhret i Staden Wijssby på Godtland". Han skrev i tredje person och avsåg sig själv. Det är dessa uppgifter, från Polhem själv som gammal, som står till grund för vårt svar - "jovisst".

Sedan gick åren och andra datum föreslogs av olika personer, 18:e november och 20 december, båda samma år 1661. Dessa datum trycktes här och var, bl. a. i flera uppslagsverk. Ingen vet var de egentligen kommer ifrån, utom att Polhems brorson Anders Polhammar, också gotlänning, i ett brev uppger att - "Ännu på sin höga ålder har k. farbror [Polhem] god hälsa, han blir 85 nästkommande 20 december." 20 december? Måhända hade Anders tagit fel och kom att uppvakta sin farbror två dagar för sent. Eller så hade Polhem helt enkelt ändrat sig, eller kanske av presentstrategiska skäl infört två födelsedagar. Inklusive julafton borde det ha gett god utdelning. Åter till allvaret.

Men året 1661 då, stämmer det? Ja, det första man som forskare måste göra är att söka styrka, bevisa att Polhems uppgifter är korrekta. Det som står till buds är kyrkböckerna, dop- och födelseböcker, vilka i Sverige finns förda och bevarade än idag, mycket tack vare vår långa fredstid och noggrannhet på detta område. Men går man till "Wisby Stads Kyrkobok från 1661 till och med 1692", blir man först glad över att den finns; upprymd över att 1661 är det första året; men sedan besviken över att finna att Polhem inte finns med bland födda eller döpta barn det året. Varken den 18 december eller något annat datum. Detta är inget nytt problem, tidigare forskare har stött på detta allesamman.

Vi får kanske helt enkelt acceptera Polhems egen uppgift - den 18 december 1661. Visserligen är det på äldre dagar han berättar det, men man kan ju förutsätta att han minns sin födelsedag.

Men varför står det inte i kyrkboken? Man kan ju ha glömt att föra in den lille gossen. Det här är fråga om ett detektivarbete. Man får tänka som Morse och Holmes och inte ge upp. Vad finns det då för andra källor? Det visar sig, att det i Landsarkivet i Visby också finns en förteckning förd av präster över s.k. oäkta barn. Även denna börjar tursamt nog år 1661. Men, den innehåller heller ingen uppgift om någon som skulle kunna vara Christopher Polhem. Han kan ju vara född någon annanstans på Gotland. Låt oss titta lite på hans föräldrar och ställa frågan - var hade familjen sitt hem när Polhem uppger att han föddes?

Polhems far hette Wulf Christopher Polhammar. Han hade kommit från Pommern till Sverige och Gotland, där han hade etablerat sig som köpman på 1650-talets slut. Förmodligen omkring år 1660 hade han gift sig med Christina Erikdotter Schening. Hon härstammade från Vadstena och var dotter till en borgmästare. När Christopher Polhem föddes var fadern över 50 år gammal.

Wulf Christopher Polhammar förfaller ha varit en driftig affärsman. Som utbildad karduan- och saffiansfabrikör, d v s tillverkare av vissa skinn- och lädervaror hade han år 1659 fått privilegium för ett garveri och handel med dessa varor i Visby. I sitt företag hade han anställt tyska hantverkare. Verksamheten startade i det garveri vid Kopparsvik, söder om Visby, som han hade köpt år 1655. I Tingstäde, på norra Gotland, arrenderade han dessutom mark samt Tingstäde kvarn och såg, båda vattendrivna. År 1660 köpte han gården Nystugu i Tingstäde för att där utvidga sin garverirörelse. Platsen var särskilt lämplig då den hade tillgång till strömmande vatten året om. Av Jacob Momma fick Polhammar omkring år 1667 uppdraget att bli virkesupphandlare i Slite. Där skulle Momma bygga upp hamnen och inrätta ett skeppsbyggeri. Polhammar hade dessförinnan också blivit ansvarig för uppförandet av fyra stora lagerhus, för bl. a. spannmål i Slite, ett arbete som fullbordades år 1669.

Var bodde då familjen Polhammar när sonen Christopher föddes? I Visby dit fadern först hade kommit hade de med all säkerhet ett hem. Var det var beläget är okänt. Förslag finns, men inget tillförlitligt. Polhem själv säger inget om detta. Polhem fick flera syskon, varav ett par dog i unga år. Vi vet också att familjen köpte gården Nystugu i Tingstäde den 4 december 1660, samt att en syster till Polhem finns upptagen i Visby Stads Kyrkobok som döpt i mars 1661. Först i november 1665 finns nästa barn upptaget, som begravet, i denna kyrkbok. Men däremellan föds respektive dör ett par barn till. Vi kan anta att de är födda i Tingstäde, vilket ej går att kontrollera då inga kyrkböcker finns för Tingstäde för denna tid. Vi vet att fadern och modern åtminstone tidvis verkligen bodde i Tingstäde. Kanske hade de två hem samtidigt, ett i staden och ett på landet. Säkert krävde uppbyggandet av garveriet faderns närvaro i Nystugu. Det faktum att Polhem inte finns med i Visby Stads Kyrkobok kan ju betyda att han föddes i

Tingstäde. Men det kan också innebära att han föddes år 1660 i Visby, innan de numera tillgängliga kyrkböckerna börjar. Eller något annat ... Kunde det vara så att han var ett oäkta barn. Kanske. Men om så är fallet så kan vi med glädje konstatera att även de i så fall s. k. falska barnen kan utträta storverk här i livet.

Sådant i korthet är forskningsläget. Ytterligare några saker kan måhända vara av intresse. För det första att det har hävdats att familjen Polhammar skulle ha haft god ekonomi, men det står klart att fadern sålde mycket på kredit och hade problem med att få betalt för sina varor. Många gånger fick han gå till rätten för att söka driva in uteblivna betalningar med lagens hjälp. Till sist gick det så långt att han fick problem med att betala sina skatter till staden. Dessutom synes bristande vattentillgång ha orsakat produktionstekniska problem i garverirörelsen. För det andra sattes Christopher Polhem i Visby Skola, en skola som var avsedd för i första hand fattiga barn, vilkas skolgång, mat och kläder bland annat bekostades genom särskild kollekt i kyrkan. Rika borgare och andra med tillgångar säkerställde sina barns undervisning genom privatlärare i hemmet, som förberedelse för universitetsstudier. Polhem fick troligen bara gå där en kortare tid. För det tredje, så var Polhems far inte en renodlad köpman, vilket har hävdats, utan snarare en aktiv teknikintresserad industriman och byggmästare. En man vars arbete baserades på vattendrivna maskiner, hantverk och byggnadskonst och en man som berömdes för sin kunskap och redbarhet skull. Säkert tillbringade den unge Christopher Polhem en del av sin barndom på dessa faderns arbetsplatser - i affärer i det medeltida handelcentrat Visby, vid vattenhjulen och hamrarna i Tingstäde eller vid byggena i hamnen i Slite. Visserligen var han bara ett litet barn vid denna tid, men tillsammans med sin far kan vi anta att han fick möta många olika sorters teknik och maskiner på nära håll - betydelsefulla impulser för hans livslånga gärning som uppfinnare och ingenjör i riket.

År 1669, då barnen ännu var små, dog emellertid deras far Wulf Christopher Polhammar. Då var Christopher Polhem troligen bara åtta år gammal. Modern gifte kort därefter om sig med en man vid namn Jöran Jöransson Silker, en granne till den Polhammerska gården Nystugu i Tingstäde. Denne ville emellertid, av okänd anledning, inte bekosta unge Christophers vidare utbildning i Visby skola. När detta beslut togs, på hösten 1671, så tog farbrodern Hans Adam Polhammar i Stockholm genast sig an Christopher.

Men, hur kunde modern lämna bort en av sina söner? Så kom det sig att Christopher Polhem som barn tvingades lämna Gotland för att leva resten av sitt liv på fastlandet. När farbrodern dog, två år senare, ville dennes hustru, märkligt nog, inte heller veta av Polhem, varpå han fick ge sig ut att förtjäna sitt bröd.

Så här inför julen skall vi inte försjunka i för länge sedan glömda familjetragedier. Det gick ju bra för honom till sist. I stället kan det vara lämpligt att berätta en kort historia om en gris.

Polhems mor Christina, som kallades Polhammerskan levde säkert ett rikt liv bland vattenhjul och lummiga träd på Nystugu, en vacker gård som förresten finns kvar. En dag, troligen på våren 1666, tog sig en sugga in genom det trasiga stängslet som gick runt Polhammerskans åker. Vid detta tillfälle bör Christopher ha varit ca 5 år, var han nu befann sig. Hans mamma blev uppenbarligen mycket upprörd över detta intrång, varpå hon slog ihjäl grisen med en yxa. Grisens ägare blev inte så förtjust, utan förmedlade sitt missnöje muntligen till Christina, varpå han å det grövsta blev utskälld av henne. Den f d grisägande grannen svarade med att dra henne inför rätta. Av denna rättegångs protokoll framgår att hon erkände att hon hade huggit svinet med en yxa i skinkan, men som svar på rättens åsikter därefter levererade hon följande mustiga fras: - "Jagh skiter i laghboken", varpå hon satte sig på den.

Vad säger oss denna historia? Inte mycket, utom att grisar bör vara försiktiga året runt. Intressant är dock att denne granne, vars svin dödades av Polhems mor, senare gifte sig med henne. Detta sedan Wulf Christopher Polhammar har gått bort, varpå han också övertog dennes gård. Just denne Jöran Jöransson Silker blev alltså Christopher Polhems styvfar, samme man som inte hade råd med honom som barn; samme man som Polhem som vuxen anlitar som byggmästare vid en av sina gruvmaskiner; samt samme man som Polhem långt senare kallar sin "Giruga Stiuffader". Men det är en annan historia.

Men var och när föddes Christopher Polhem? Nämnas må, att det har också framförts att han skulle kunna vara född i Eista, eller Eksta, bara för att hans mor hade en syster där. För säkerhet skull har vi forskare sökt efter Eistas kyrkböcker, vilka dock icke existerar för denna tid. Måhända kan denna teori avfärdas mot bakgrund att det är troligare att man föds där man bor, än där ens föräldrar kanske råkar vara på besök.

Slutsats? Ja, vad kan vi dra för slutsats om allt detta. Dels kan man tvingas inse att allt går ej att verifiera, bevisa och dels kanske att det inte heller alltid är meningen. Men många har försökt och kanske något oväntat dyker upp till sist. Man får inte ge upp, skulle Watson ha sagt. Jag tror dock att det är bäst om denna historia kan få komma till ro, så här inför julafton, med att vi låter Christopher Polhem få bestämma själv - "Ao 1661. den 18 Dec: är jag född i Visby på Gottland."

Gratulerar, något i efterskott, på 332-årsdagen, gamle gosse!